

**Підтримка розвитку дрібної промисловості як важливий пріоритет державної
соціально-економічної політики в Російській імперії та СРСР (друга половина XIX –
перша третина XX ст.)**

В статті досліджується діяльність урядів Російської імперії та СРСР в сфері дрібної промисловості у другій половині XIX – першій третині XX ст., аналізуються характерні для цього часу основні форми та зміст державної політики. Велика увага приділяється вивченню впливу держави на становлення та розвиток кустарно-ремісничого виробництва в Україні й Росії, у тому числі аналізу механізмів адміністрування та оподатковування дрібного промислового підприємництва.

Ключові слова: дрібна промисловість, кустарно-ремісничі промисли, державна політика, оподатковування, дрібний підприємець, реформування економіки.

В статье исследуется деятельность правительств Российской империи и СССР в сфере мелкой промышленности во второй половине XIX – первой трети XX ст., анализируются характерные для этого времени основные формы и содержание государственной политики. Большое внимание отводится изучению влияния государства на становление и развитие кустарно-ремесленного производства в Украине и России, в том числе анализу механизмов администрирования и налогообложения мелкого промышленного предпринимательства.

Ключевые слова: мелкая промышленность, кустарно-ремесленные промыслы, государственная политика, налогообложение, мелкий предприниматель, реформирование экономики.

In the article the activities of the governments of the Russian empire and USSR in the field of a light industry in the 2nd part of the 19th century and the 1st third of century are investigated, the main forms and content of the state policy typical to this time are analyzed. Great attention is paid to the studying of the state influence to the forming and development of the domestic trade industry in the Ukraine and Russia, also to the analysis of the mechanisms of the administration and the taxation of a light industrial enterprise.

Key words: light industry, domestic trade industry, state policy, taxation, small employer, reforming of economics.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що як показує історичний досвід України та Росії, а також досвід інших європейських країн з розвинутою ринковою економікою та деяких країн з перехідною економікою, розвиток дрібної промисловості сприяє рішенню цілого ряду важливих для поступального соціально-економічного розвитку країни завдань, зокрема таких як, формування ринкової структури економіки й конкурентного середовища; насичення ринку товарами й послугами; демонополізація економіки; зайнятість і самозайнятість населення; економічний ріст і збільшення податкових надходжень; формування середнього класу; зміцнення ділової етики дрібних підприємців та ін. Саме такі кінцеві цілі ставилися й вирішувалися протягом другої половині XIX – першої третини XX ст. при виробленні державних підходів відносно підтримки розвитку дрібного промислового підприємництва в Російській імперії та СРСР.

Стає зрозумілим, що без детального дослідження впливу держави на розвиток кустарно-ремісничої промисловості неможливо об'єктивно зрозуміти основні шляхи, форми, темпи й особливості її розвитку, також пов'язаних з цим політичних, економічних, соціальних, культурних процесів в Україні та Росії на протязі тривалого історичного періоду. Дослідження обраної наукової проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичного розвитку української кустарної промисловості. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження впливу держави на розвиток вітчизняної дрібної промисловості протягом другої половині XIX – першої третини XX ст. залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес. 3

іншого боку, в сучасних умовах корисним може виявитися звертання до вітчизняного досвіду розвитку малого промислового підприємництва, тому що він ураховує національні риси і традиції становлення української державності.

Аналіз актуальних досліджень з історії становлення та розвитку в Російській імперії та СРСР державної політики з підтримки сектора дрібної економіки у другій половині XIX – першій третині XX ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України та Росії. Історіографія проблема включає поки що нечисленні, але досить різноманітні вітчизняні та зарубіжні дослідження та публікації. Серед цих публікацій слід особливо визначити дослідження Г.Р. Наумової [7], Л. Нізової [8] К.М. Тарновського [17; 18] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку діяльності держави в галузі кустарної промисловості. Критично проаналізувавши всі ці наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. До таких питань належить історія формування урядової політики відносно суб'єктів дрібного підприємництва, у тому числі й в сфері адміністрування та оподаткування, з'ясування механізмів впливу держави на становлення й розвиток кустарництва в Україні та Росії.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання проаналізувати еволюцію державної політики по відношенню до дрібного промислового підприємництва в Російській імперії та СРСР у другій половині XIX – першій третині XX ст., визначити форми, зміст та ефективність цієї політики, з'ясувати її вплив на розвиток кустарно-ремісничої промисловості в Україні та Росії.

Виклад основного матеріалу. Під дрібною промисловістю прийнято розуміти кустарне і ремісниче виробництво, які протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. були найпоширенішою формою організації трудової діяльності в Російській імперії та СРСР. Дрібне промислове підприємництво, різні види кустарних промислів і ремісничого виробництва були основою економіки України та Росії як до 1917 року, так і після. Дрібне виробництво було розвинене практично у всіх галузях народного господарства, однак найбільша питома вага малих підприємств була сконцентрована у галузях, де вироблялися товари народного споживання. Наприклад, напередодні першої світової війни в 40 губерніях європейської частини Російської імперії налічувалося більше 2 млн. кустарних підприємств. В 1910 р. за даними обстеження 214 міст в імперії налічувалося 103,5 тис. ремісничих закладів. Дані про чисельність дрібних промислових підприємств свідчать про повсюдне їхнє поширення, в тому числі й в українських губерніях [15, с.528-531].

За даними обстеження дрібної промисловості, в 1925 р. в СРСР налічувалося майже 1,5 млн. кустарних закладів. Найбільша кількість дрібних промислових закладів відзначалася в Україні – 422 386 закладів, в Центрально-промисловому районі – 365 376 закладів, в Центрально-землеробському районі – 162 408 закладів, в Волзько-Камському районі – 158 500 закладів, в Північно-Західному районі – 118 506 закладів, в Нижне-Волзькому районі – 115 349 закладів. В 1926-1927 роках число осіб, зайнятих дрібним промисловим виробництвом, збільшилося в порівнянні з 1920 р. на 2 400 тис. чоловік. По даним всесоюзного перепису населення 1929 р. число дрібних промислових підприємств у СРСР склало 4,5 млн. одиниць, у тому числі в Україні – 752 тис. одиниць. Число дрібних підприємств за період з 1925 по 1929 рік збільшилося у Росії на 1,8 млн., а в Україні на 230 тис. [9; 5, с. 290-297].

В Україні та Росії дрібні кустарні та ремісничі виробництва у дорадянській період і у роки першої п'ятирічки були основними виробниками промислових товарів не тільки для села, але й для більшої частини міського населення. Дрібне промислове підприємництво охоплювало практично всі галузі господарства й постачало на ринок життєво важливі продукти й послуги. Саме тому вже в пореформений період уряд Російської імперії вживав активні кроки по підтримці кустарів і ремісників по всьому сприянню розвитку дрібних виробництв. На всіх етапах розвитку України та Росії, коли проводилася державна політика підтримки сектора малої економіки, її форми й зміст звичайно мали багато напрямків. При цьому, крім фінансової, управлінської та технічної допомоги, найбільш розвинутих у дорадянську епоху, успішно використовувалися також заходи в сфері податкової та амортизаційної політики, розвивалися контрактні й субконтрактні відносини. У цьому процесі часто об'єдналися зусилля різних державних відомств і організацій, множилися каналів одержання допомоги, спостерігалася відсутність монополізму якого-небудь державного органа при наявності координуючого органа у

вигляді того або іншого міністерства або відомства, функції якого охоплювали весь комплекс заходів щодо підтримки дрібного промислового підприємництва. Як приклад можна привести діяльність Департаменту землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державного майна. Починаючи з 1866 р. головними завданнями цього департаменту були розробка і проведення заходів з розвитку в селянському середовищі «сільськогосподарської промисловості». Спочатку, протягом 1860-1870-х років, діяльність вказаного департаменту зводилася, переважно, до дослідження форм, масштабів і географії розвитку кустарних промислів у різних губерніях Російської імперії, в тому числі й в українських [16, с. 170-173].

У грудні 1872 р. при Раді торгівлі й мануфактур було створено особливу Комісію з дослідження кустарної промисловості в Росії (скорочена назва «Кустарна комісія»). До її складу увійшли представники міністерств фінансів, внутрішніх справ, державного майна, а також різних господарчих товариств – Російського технічного товариства, Товариства сприяння російській промисловості та торгівлі, Вільно-економічного товариства, Московського товариства сільського господарства, Російського географічного товариства та ін. Головою Кустарної комісії був призначений професор технології Є.М. Андреев [16, с. 29].

В 1870-1880-ті роки вся робота з визначення й реалізації заходів державного сприяння дрібному промислому підприємству поступово сконцентрувалася в Кустарній комісії. Плани роботи комісії були широкими й різноманітними, але на початку її активної діяльності перешкоджав брак коштів. Попри це наприкінці 1877 р. Є.М. Андреев відвідав Харків з метою узгодження основних напрямків діяльності комісії в українських губерніях. У березні 1878 р., розглянувши свої плани і бюджет, комісія прийняла рішення досліджувати кустарні промисли в 23 губерніях, виділивши на це 16.8 тис. крб. Проведені кореспондентами Кустарної комісії у різних регіонах імперії дослідження показали, що до числа найбільше важко розв'язуваних проблем кустарної промисловості відносилися: постачання сировиною, забезпечення кредитом, організація збуту продукції, слабка технічна база кустарних закладів [4, с.52-53].

Кустарна комісія також зробила перші кроки з подання різної практичної допомоги дрібним промисловцям, на що казначейство за 1877-1886 рр. виділило 132 тис. крб. [4, с.58]. Використовуючи ці кошти, комісія перш за все, взяла участь у проведенні кількох загальноросійських виставок, організуючі на них кустарні відділи. Зокрема, завдяки фінансовій і організаційній підтримці українські кустарі та ремісники були відносно широко репрезентовані в 1882 р. на Московській всеросійській виставці, у 1886 р. на Нижньогородській та Казанській виставках, а в 1887 р. на Харківській виставці [10]. За сприяння Кустарної комісії в Російській імперії почалося створення мережі центральних та регіональних кустарних музеїв, зокрема в С.-Петербурзі у 1879 р. відкрився Кустарний відділ при Музеї прикладних знань, у 1885 р. відкрився кустарний музей в Москві, у 1886 р. – в Харкові й т.д. [3, с. 28-29]. В цілому, протягом 1872 – 1887 років, на які припадала активна діяльність загальноросійської Кустарної комісії, державне стимулювання дрібного промислового підприємництва було багатопрофільним й неоднаковим в різних регіонах країни. Але у всіх випадках воно було досить ефективним й мало за мету створення для кустарів і ремісників сприятливого соціально-економічного клімату.

Перехід до нового етапу в державній підтримці численної армії кустарів та ремісників був пов'язаний з початком активних пошуків російським урядом найбільш раціональної форми «завідування» дрібною промисловістю. У 1887 р. Кустарну комісію було закрито, а її функції передано Особливій інспекції кустарних промислів, в яку увійшли представники Міністерства державного майна та Міністерства фінансів. У березні 1888 р. імператор Олександр III затвердив рішення Державної ради щодо централізованого зосередження відання кустарними промислами в Міністерстві державного майна (МДМ). Сюди, поряд з Департаментом землеробства і сільськогосподарської промисловості, співробітники якого ще з 1866 р. курирували питання розвитку кустарної промисловості, увійшли Особлива нарада по кустарній промисловості та Центральний кустарний музей, що був створений у 1888 р. на базі Кустарного відділу Музею прикладних знань. В 1892 р. Особливу нараду по кустарній промисловості було реформовано в Комісію у справах кустарної промисловості [1, с. 67].

Особлива нарада по кустарній промисловості, а пізніше Комісія у справах кустарної промисловості стали спеціалізованими відомствами Російської імперії по захисту інтересів дрібних виробників у загальнодержавних масштабах. На початку XX ст. в штаті Відділу сільської економіки та сільськогосподарської статистики МЗіДМ, окрім інших співробітників, налічувалося до 17 кустарних техніків, спеціалістів та інструкторів з різних галузей дрібної промисловості, на утримання яких держава щорічно витратила близько 5 тис. крб. Кустарні техніки та спеціалісти

міністерства постійно відвідували кустарі осередки в різних регіонах імперії, де займалися справами малого промислового бізнесу. Для виконання державних програм в складі МЗіДМ були створені Кустарний комітет, Центральний кустарний музей та ціла мережа інструкторських шкіл, які призначалися для навчання кустарів. Співробітники Кустарного комітету часто надавали юридичні, консультаційні послуги, проводили зустрічі з представниками ділових кіл, організували семінари з метою ознайомлення кустарів та ремісників з умовами роботи на місцевому, національному та закордонному ринках, намагалися поширювати технічну грамотність, впроваджувати в дрібне виробництво нову техніку та технології. Почалося створення спеціальних відділів при губернських правліннях, які у деякій мірі призначалися для надання регулярної систематичної підтримки місцевим дрібним промисловцям [9; 4, с.28-30].

В уряді П.А. Столипіна реалізацію основних державних програм зі стимулювання розвитку дрібного промислового підприємництва було покладено переважно на Головне управління землеустрою і землеробства (ГУЗіЗ), створене за указом 6 травня 1905 р. замість МЗіДМ. У структурі цього центрального відомства вся питання, пов'язані з кустарною промисловістю, були виділені в «особливу галузь відання» й сконцентровані в Кустарному комітеті, яким завідував О.М. Терне. Штат чиновників Кустарного комітету був збільшений до 52 чоловік. Зросло й фінансове забезпечення «кустарного» напрямку діяльності відомства, склавши в 1913 р. вже близько 1,8 млн. крб. [15, с.418-421]. Це сприяло загальній активізації кустарнозаохочувальної діяльності ГУЗіЗ. На державні кошти була створена мережа спеціальних центрів, де починаючи кустарі та ремісники мали можливість одержувати на пільгових умовах сировину, вдосконалені інструменти, технічне устаткування та ін. Не менш важливим напрямком стало надання консультаційних послуг, інформаційне забезпечення дрібних підприємців, безкоштовне розповсюдження серед них технічної та методичної літератури. До основних підсумків діяльності ГУЗіЗ на початку ХХ ст. можна, наприклад, віднести створення в різних регіонах Російської імперії цілої мережі інструкторських шкіл, в яких готували вчителів для кустарно-ремісничих навчальних закладів. За 1905-1917 роки кількість інструкторських шкіл зросла з 3 до 18, а щорічні витрати на їх утримання збільшились з 50 тис. крб. до 224 тис. крб. [5, с. 188-190].

Найважливішою була проблема забезпечення дрібних виробників короткостроковим та довгостроковим кредитом. Саме тому, в дорадянську добу механізм стимулювання кустарів та ремісників містив у собі законодавчо-правові акти, що забезпечували розробку й реалізацію кредитних програм, прями й гарантовані позики, пільгові субсидії, податкові пільги та інші форми фінансово-економічної підтримки. Потреби в дрібному короткостроковому кредиті в той час часто задовольнялися через мережу губернських і земських кас. Частина своїх капіталів вони одержували з Державного банку. Каси позичали ці капітали кредитним товариствам, які, у свою чергу, задовольняли потреби своїх клієнтів у кредиті. У той же час така мережа кредитних установ не могла вирішити проблеми довгострокового кредитування кустарного виробництва. Лише частково довгостроковий кредит кустарних артілей забезпечувався за рахунок коштів приватного фонду ім С.Г.Морозова [20, с.32-34].

Як оборотні кошти на розвиток дрібного кредиту використовувалися: урядові позички з фонду державних ощадних кас із нарахуванням не понад 4%; місцеві продовольчі капітали; облігаційні позики; внески в ощадкаси зі сплатою більше високого відсотка; у випадку недостатності коштів могли бути використані спеціальні капітали земств, у т.ч. страховий. В 1910 р. в Російській імперії налічувалося 240 організацій, що забезпечують дрібних підприємців кредитом. Найпоширенішою формою таких організацій були ощадно-позичкові товариства. У середньому на одну установу по кредитуванню доводилося 744 кустарно-ремісничих закладів. До 1900 р. в Російській імперії налічувалося 11 ощадно-позичкових товариств, 15 товариств взаємного кредиту й 1 кредитне товариство. У наступне десятиліття темпи створення установ по кредитуванню дрібного виробництва значно прискорилися. За період з 1901 по 1910 р. було відкрито 73 ощадно-позичкових товариства, 17 кредитних товариств, 23 товариств взаємного кредиту [3, с.190-192].

Таким чином, до 1917 року заходи російського уряду щодо стимулювання розвитку дрібного промислового підприємництва носили комплексний характер й практично були спрямовані на всіляке заохочення кустарів та ремісників. До досягнень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можна віднести створення в Російській імперії спеціалізованих державних структур, що відали справами дрібної промисловості; успішна реалізація державних програм фінансової допомоги дрібним підприємствам; податкові пільги для дрібних підприємств; допомога держави в одержанні замовлень дрібними товаровиробниками; надання управлінської та технічної допомоги; антимонопольне регулювання та ін. Саме завдяки цьому, сектор малого промислового

підприємництва в Російській імперії, активно підтримуваний державою, займав міцні позиції в таких галузях як текстильна, деревообробна, металообробна, лісохімічна, харчова та ін.

Після революції 1917 р. й приходу до влади більшовиків державна політика відносно дрібного виробництва характеризувалася поступовим адміністративним наступом на нього й спробою практично витіснити цю форму промисловості з соціально-економічного простору України та Росії. В структурі й формах діяльності загальноросійського кустарного відомства відбулися істотні зміни. Вже до грудня 1917 р. Кустарний відділ колишнього Міністерства землеробства був включений в структуру Наркомату землеробства, а його новим керівником, був призначений О.Д. Погрузов. З приходом нового керівника в самому Кустарному відділі та його регіональних органах, у тому числі й в українських губерніях, в короткий термін були звільнені зі своїх посад багато досвідчених співробітників – кустарних темників та інструкторів, а замість них на керівні посади стали прийматися виключно колишні кустарі. У березні 1918 р. новим завідувачем Кустарним відділом Наркомзема (скорочена назва – Кустпром) був призначений колишній кустар-кошикар Ф. Махаєв. Під його керівництвом в квітні 1918 р. Кустпром у складі 7 співробітників разом з Кустарним музеєм переїхали з Петрограду до Москви [12].

Якщо в 1918 р. радянською владою були націоналізовані великі об'єкти виробництва і сфери обслуговування, які знаходилися у приватній власності, то за період з жовтня до кінця 1920 р. було націоналізовано 4,5 тисячі дрібних підприємств. Наприкінці листопаду 1920 р. були націоналізовані приватні підприємства із числом найманих робітників більше 5 чоловік при наявності механічного двигуна й більше 10 чоловік при його відсутності. У той же час скорочення чисельності дрібних підприємств відбулося на незадоволенні платоспроможного попиту населення на багато видів промислових товарів. Для подолання цієї негативної тенденції радянський уряд змушений був прийняти рішення про підтримку кустарно-ремісничі промисловості, що створило передумови для деякої активізації індивідуальної трудової діяльності та відкриття нових дрібних підприємств на законних підставах. Колишнє гасло «ні фунта заліза, ні фунта пряжі кустарю» поступово змінювався практикою усіякого сприяння розвитку дрібної промисловості, яка в умовах розрухи та громадянської війни, часто залишалася єдиним реальним джерелом забезпечення як населення, так й червоної армії необхідними промисловими товарами [5, с. 20-26]. До кінця 1918 р. в штат Кустарного відділу Наркомзему було прийнято більше 40 нових співробітників, зокрема: професора Федорова, Анісимов, Оглоблін; художники Соболев, Чехонін, Суботін, Боруцький та ін. Новим завідувачем Кустпромом в листопаді був призначений Л.П. Воробйов, який одночасно був членом колегії Наркомзема. Були також створені й почали активно працювати 6 спеціальних відділень: технічне, економічне, художнє, видавничє, торговє і контрольнє [13].

В 1919 р. у виступах делегатів VIII з'їзду партії більшовиків вказувалось на необхідність широкого використання дрібної промисловості для відбудови народного господарства. Зокрема, передбачалися державні замовлення кустарям, включення дрібної промисловості у загальний план постачання сировиною та паливом, кредитування за умови об'єднання кустарів та ремісників в кооперативи. У квітні 1919 року ВЦВК прийняв постанову «Про міри сприяння кустарної промисловості», у якій вказувалося, що для поліпшення соціально-економічного становища в державі та полегшення постачання населення виробами дрібної промисловості місцеві органи влади повинні робити всіляке сприяння кустарям і ремісникам у справі організації їх трудових виробничих артілей. Відповідно до цієї постанови заборонялася конфіскація, муніципалізація та націоналізація дрібних, кустарних і ремісничих підприємств. Влітку 1919 р. при ВРНГ було створене Управління по справах кооперації, кустарної й дрібної промисловості [14].

Реалізація постанови «Про міри сприяння кустарної промисловості» була покладена одночасно на два центральних відомства російського уряду: на Кустарний відділ Наркомату землеробства, який очолював Л.П. Воробйов, та на кустарно-кооперативне управління ВРНГ, який очолював В.І. Яхонтов. При цьому штат центрального апарата Кустпрому був збільшений майже удвічі. У 1919 р. в ньому працювало 75 кустарних техніків і фахівців, а в структуру його місцевих органів, в тому числі й в Україні входили численні кустарні організації, кустарні уповноважені при губернських, повітів і багатьох волосяних раднаргоспи, мережа кустарно-інструкторських шкіл, музеїв, складів і т.п. [5, с. 69-71]. З січня по травень 1920 р. пройшло об'єднання Кустпрому і кустарно-кооперативного управління ВРНГ в один главк, який одержав назву Главкустпром [14].

Остаточний перехід до товарно-грошових відносин в галузі дрібної промисловості відбувся восени 1921 р., коли наступав період нової економічної політики. У цей час в Україні та Росії призупинилася націоналізація дрібних підприємств. У липні 1921 р. було прийнято важливе

рішення про здачу в оренду підприємств, підприємчих ВРНГ. Кооперативам, товариствам та іншим об'єднанням дрібних підприємців було надане право орендувати державні підприємства. Оренда промислових підприємств розглядалася державними органами як проміжний щабель від приватнокапіталістичної до соціалістичної форми ведення господарства. З 1921 до середини 1920-х років діяльність ремісників і кустарів, приватних підприємців законодавчо не обмежувалася. Податки стягувалися диференційовано з розрахунку 12 категорій, при цьому враховувалося число зайнятих на виробництві осіб і сума прибутку. Були визначені й фінансові зв'язки індивідуальних виробників з місцевими органами влади. У серпні 1921 р. установлювалися відсоткові відрахування від промислового та інших державних податків у розпорядження губвиконкомів [5, с.188-190].

Розвиток дрібного промислового підприємництва регулювалося рядом законодавчих мір, що визначали умови відкриття приватних підприємств. Із травня 1923 р. була встановлена обов'язкова реєстрація всіх діючих і знову виникаючих приватних підприємств. Варто відмітити, що в цей час уряд країни використовував різні методи й форми адміністративної та економічної (прямої й непрямой) підтримки дрібного приватного підприємництва. Однак вже з другої половини 1920-х років стали посилюватися міри, що обмежували діяльність приватних підприємців і споживчої кооперації. У першу чергу, ці міри торкнули сфери оподаткування. У 1928 р. для кустарів і ремісників прибутковий податок став залежати від розмірів використання найманої праці, а кількість учнів не могло перевищувати двох осіб на одного майстра. Уводилася чітка диференціація платників по категоріях: «а» – робота або служба по найму; «б» – особиста праця не по найму, «в» – участь у торговельних і промислових підприємствах як власника або співвласника. Наприклад, з прибутку в одну тис. крб. представники категорії «а» платили 0,7%, категорії «б» – 2,5%, а категорії «в» – 3%. Почав стягуватися тимчасовий державний податок на надприбуток із власників підприємств від третього розряду й вище. Податок стягувався із суми, що становить різницю між всією сумою доходу, певної для обкладання державним прибутковим податком, і сумою так званого нормального прибутку [12].

З 1936 р. некооперовані кустарі та ремісники стали обкладатися податком не по нормах прибутку, а по дійсному прибутку, причому в порівнянні з тарифним – у півтора разу. Крім того, у другій половині 1930-х років радянською державою були вжиті заходи по додатковій забороні видачі кустарям і ремісникам ліцензійних посвідчень на ті види діяльності, які раніше дозволялися без обмежень, а також були введені нові види податкових зборів. Таким чином, фіскальні міри, які стала широко практикувати держава з кінця 1920-х років, істотно вплинули на зменшення масштабів розвитку та обсягів виробництва як дрібної промисловості, так й в цілому приватного сектору України та Росії. Наприклад, якщо в 1928 р. частка приватного сектору у валовій продукції промисловості СРСР становила 17,6%, то до 1934 р. вона знизилася до 0,2% [5, с. 258-260].

З кінця 1920-х років й протягом 1930-х років зусилля радянської держави були спрямовані в основному на кооперування дрібного виробництва. У травні 1928 р. були прийняті заходи щодо заохочення розвитку кустарно-ремісничої промисловості, а також по посиленню роботи з кооперування кустарів і ремісників. Вже у 1931 р. 60% кустарів і ремісників були охоплені різними формами кооперації, причому їхня продукція становила 75% усього виробництва системи промислової кооперації. Питома вага індивідуальних виробників до початку 1930-х років у загальній чисельності кустарів і ремісників різко скорочувалася. В 1937 р. некооперовані кустарі й ремісники разом із селянами-одноосібниками становили в класовому складі населення країни тільки 5,6%, а в 1939 р. їхня частка знизилася до 2,6% [10].

Таким чином, протягом 1930-х років політика радянської держави по відношенню до кустарного і ремісничого виробництва була націлена на поступове витіснення його зі структури народного господарства країни, що знайшло своє відбиття в Конституції СРСР 1936 року, коли дрібне кустарне й ремісниче виробництво ставилося на протиположний соціалістичному господарюванню. Заборона в радянській країні дрібного виробництва значно загальмувала її соціально-економічний розвиток. Досвід розвитку ринкових відносин, накопичений багатьма країнами світу, показує, що першорядну роль у всіх аспектах цього процесу грають дрібні підприємства. Саме для цього сегмента приватного сектору характерні найбільша маневреність, мобільність, сприйнятливість до нових соціальних відносин, інвестиційна доступність і т.п. Сьогодні дрібне промислове підприємництво займає в економічно розвинених країнах світу

провідне місце. Його частка в чисельності зайнятих, а також у валовому внутрішньому продукті, як правило, перевершує половину виробленої в цих країнах продукції.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки вищевикладеному, можна впевнено стверджувати, що друга половина XIX – перша третина XX ст. ввійшли в історію України та Росії як період досить широкого розвитку дрібної (кустарно-ремісної) промисловості, коли вона задовольняла більшу частину потреб населення в різноманітних промислових товарах. Діяльність державних органів у сфері дрібної промисловості набула за досліджуваний період якісно нового змісту і значення. Кустарна політика уряду Російської імперії та радянських урядів України та Росії, пройшовши декілька етапів, від детального обстеження дрібних промислових закладів до активного всебічного сприяння кустарям та ремісникам, об'єктивно відіграла роль однієї з найважливіших передумов поступального розвитку різноманітних кустарних промислів та ремесел в Україні та Росії.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. практично всі уряду Російської імперії та СРСР використовували різні методи й форми адміністративної й економічної підтримки кустарно-ремісної промисловості. Як свідчить вітчизняний досвід, для розвитку дрібного промислового підприємництва був необхідний цілий ряд умов і організаційних факторів, до яких відносилися: створення безперешкодної економічної діяльності за допомогою комплексу цивільного, господарського права й антимонопольного законодавства; створення за допомогою спеціального законодавства пільгових умов з метою стимулювання розвитку; створення спеціального органа, відповідального за реалізацію державної політики відносно дрібних підприємств; створення системи державних механізмів фінансової й управлінської підтримки; використання програм підтримки для залучення освітніх, дослідницьких та інших ресурсів на місцях; ув'язування політики стимулювання з національно-економічною й промисловою політикою; створення сприятливої суспільної атмосфери. Отже, державна політика підтримки дрібного промислового підприємництва в Україні та Росії була досить ефективною, а її форми й зміст – різноманітними. Окремі з економічних інструментів, що використовувалися урядовцями в другій половині XIX – першій третині XX ст., могли б бути застосовані на практиці в сучасній Україні. У той же час необхідно пам'ятати, що сліпе копіювання механізмів впливу на розвиток малого бізнесу може не тільки не дати позитивних результатів, але привести до негативних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. – Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1915. – 339 с.
2. Ежегодник кустарной промышленности / Под ред. Е.Д. Максимова. – СПб.: Тип. «Энергия», 1915. – Вып. 5. – 289 с.
3. Ежегодник промышленности и торговли. – СПб.: Тип. В. Киршбаума., 1912. – 271 с.
4. Журнал Совещания о нуждах кустарных промыслов. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1905. – 96 с.
5. Кустарная промышленность СССР. Сб. статей и материалов. – М.: Изд-во. ВСНХ СССР, 1929. – 321 с.
6. Кустарь. – 1913. – № 8.
7. Наумовна Г.Р. Мелкая промышленность и развитие капитализма в России на рубеже XIX-XX веков / Г.Р. Наумова // Преподавание истории в школе. – 1990. – №6. – С.14-21.
8. Нізова Л. Знищення кустарно-ремісної промисловості в Україні / Л. Нізова // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць, випуск 7. Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН, 2003. – С. 87 – 93.
9. Російський державний архів економіки. Ф. 260. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 47.
10. Російський державний архів економіки. Ф. 260. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 72.
11. Російський державний архів економіки. Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 35.
12. Російський державний історичний архів. Ф. 7733. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 64.
13. Російський державний історичний архів. Ф. 90. – Оп. 1. Спр. 29. – Арк. 81 – 83.
14. Російський державний історичний архів. Ф. 1284. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 2-11.
15. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Б.и., 1914. – 615 с.
16. Статистический временник Российской империи. Сер. 3. Вып. 19. – СПб.: Тип. МВД, 1897. – 241 с.

17. Тарновский К.Н. Кустарная промышленность и царизм (1907 – 1914 гг.) // Вопросы истории. – 1986. – №7. – С.33-51.
18. Тарновский К.Н. Организация мелкой промышленности в России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1981. – №8. – С.18-34.
19. Труды Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1914. – Вып. 10. – 492 с.
20. Хозяйство. – 1907. – № 29.